

Het verbod op hoofddekseis in de rechtszaal als typevoorbeeld van 'hoofddekseisvervolging' in België¹

Lieselot Verdonck, Eva Brems, Corina Heri, Saïla Ouald Chaib

Begin 2016 deed het Centrum voor Mensenrechten van de Universiteit Gent onderzoek naar (religieuze) hoofddekseis in de rechtszaal. De bal ging aan het rollen toen Hagar Lachiri een rechtszaak aanspande tegen de Belgische Staat bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens nadat ze de toegang tot de rechtszaal werd ontzegd omdat ze weigerde haar Islamitische hoofddek (hijab) af te nemen.² Het Centrum voor Mensenrechten besloot tussen te komen in de rechtszaak en nam daarvoor een peiling af bij Nederlandstalige rechters in België.³ Later werd het onderzoek uitgebreid en volgde eenzelfde peiling onder Franstalige rechters.

In dit artikel duiden we eerst de bepaling uit het Gerechtelijk Wetboek (Ger. W.) die als rechtsbasis kan worden gehanteerd voor een verbod op hoofddekseis in de rechtszaal. Uit onze analyse blijkt echter dat het betrokken artikel een verbod op *religieuze* hoofddekseis in de rechtszaal allerminst rechtvaardigt (1). Vervolgens bespreken we kort de resultaten van onze opiniepeiling onder Belgische rechters (2).⁴ Tot slot wijzen we op de ruimere juridische en maatschappelijke context in België, waaruit hoofddekdraagsters almaar vaker worden uitgesloten (3).

1. Hoofddekseis in de rechtszaal: juridische context

Artikel 759 Ger. W. bepaalt het volgende: “De toehoorders wonen de zittingen bij met ongedekten hoofde, eerbiedig en stilzwijgend; alles wat de rechter tot handhaving van de orde beveelt, wordt stipt en terstond uitgevoerd.” Het afnemen van een hoofddekseis geldt in principe als een vorm van etiquette, zodat de meeste rechters zich pas beroepen op de geciteerde bepaling indien iemand⁵ weigert dit te doen. Eisen dat religieuze hoofddekseis worden afgenomen in de rechtszaal is echter om twee redenen problematisch. Ten eerste volgt uit de geest en doelstelling van Artikel 759 Ger. W. dat dit artikel geen rechtsbasis biedt voor een dergelijke maatregel (1.1). Ten tweede zou een verbod op *religieuze* hoofddekseis in de rechtszaal een ongerechtvaardigde inbreuk uitmaken op het recht op godsdienstvrijheid (1.2).

1.1. Geen rechtsbasis

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op E. Brems, C. Heri, S. Ouald Chaib en L. Verdonck, ‘Head-Covering Bans in Belgian Courtrooms and Beyond: Headscarf Persecution and the Complicity of Supranational Courts’, Human Rights Quarterly (verwacht in najaar 2017).

² EHRM, *Lachiri t Belgium* (n° 3413/09), gecommuniceerd op 9 oktober 2015.

³ De interventie is beschikbaar op <http://www.hrc.ugent.be/wp-content/uploads/2016/02/Amicus-Brief-Lachiri-HRC.pdf>.

⁴ De volledige studie is beschikbaar op www.hrc.ugent.be/third-party-interventions-before-EHRM/.

⁵ Ons onderzoek had geen betrekking op eventuele hoofddekseis van rechters, advocaten en griffiers.

Artikel 759 Ger. W. is een letterlijke overname van het voormalige Artikel 88 van het Wetboek voor Burgerlijke Procesvoering uit de vroege 19de eeuw. In die tijd werden mensen geacht hun pet of hoed af te nemen alvorens binnen te gaan in een kerk of een woning, bijvoorbeeld, als teken van respect en erkenning van autoriteit.⁶ Dit werd uiteraard niet verwacht van katholieke zusters.⁷ Het Wetboek voor Burgerlijke Procesvoering heeft deze sociale conventie gecodificeerd als een bepaling inzake de ‘politie van de zitting’, om te garanderen dat zittingen in serene omstandigheden zouden verlopen met eerbied voor het rechterlijke ambt.⁸ Het betrokken artikel machtigt de rechter dus om een ordelijke gang van zaken af te dwingen en houdt geen enkele verwachting in van ‘neutraliteit’ ten aanzien van de rechtsonderhorige.⁹

Later geraakte Artikel 759 Ger. W. in onbruik. Het afnemen van hoofddeksele werd nog steeds als een uiting van respect beschouwd, maar om een dergelijke respectvolle houding af te dwingen beriepen rechters zich eerder op het decorum.¹⁰ In de huidige (multiculturele) context lijkt de bepaling echter een nieuw leven beschoren te zijn, en wordt het weer vaker ingeroepen, met name ten aanzien van personen met een religieus hoofddeksel, zelfs indien zij zich niet oneerbiedig gedragen. Zo lijkt men te veronderstellen dat het dragen van een religieus hoofddeksel gelijkstaat met een intentie om minachting ten aanzien van anderen uit te drukken of de waardigheid van anderen aan te tasten,¹¹ waarvoor uiteraard geen enkele aanwijzing noch bewijs voorhanden is.

Artikel 759 Ger. W. geldt enkel indien iemand de orde van de zitting verstoort en biedt dus geen rechtsbasis om religieuze hoofddeksele als dusdanig te verbieden.

1.2. Geen legitieme beperking

Zelfs indien een persoon met een religieus hoofddeksel zich oneerbiedig gedraagt, dan nog kunnen rechters niet zomaar eisen dat die persoon zijn of haar hoofddeksel afneemt gelet op het recht op godsdienstvrijheid. Religieuze en niet-religieuze hoofddeksele kunnen in deze context niet op eenzelfde wijze behandeld worden precies omdat het recht op godsdienstvrijheid in het geding is.¹²

Conform Artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens is een inperking op dit

⁶ K. Lemmens, ‘Chapeau voor de Antwerpse correctionele rechtbank’, *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* (2007), nr. 2, p. 53; T. Scheir, ‘De politie van de terechtzitting: “Contempt of court” naar Belgisch recht’, *Rechtskundig Weekblad* (2009), nr. 9, p. 346-347. Cf. B. Van Den Broeck, ‘Rechter moet neutraal zijn, burger niet’, *De Juristenkrant* (2007), nr. 147, p. 3.

⁷ Lemmens, *supra* noot 6, p. 53-54 (schrijft dat er geen gevallen bekend zijn waar een non of begijn haar hoofddoek moest afnemen en dat verscheidene advocaten een keppeltje dragen).

⁸ Lemmens, *supra* noot 6, p. 53. Cf. Van Den Broeck *supra* noot 6, p. 3.

⁹ Lemmens, *supra* noot 6, p. 53-54; P. Populier, *Procederen voor het Grondwettelijk Hof*, Mortsel, Intersentia, 2008, p. 281; Scheir, *supra* noot 6, p. 347; Van Den Broeck, *supra* noot 6, p. 3; R. Verbeke, ‘Column: Met ongedekte hoofde’, *De Juristenkrant* (2007), nr. 147, p. 2.

¹⁰ Verschillende respondenten gaven dit aan in individuele toelichtingen bij de opiniepeiling. Met ‘het decorum’ bedoelen zij de algemeen aanvaarde regels van fatsoen of betamelijkheid.

¹¹ Cf. EHRM, *SAS t Frankrijk* (n° 43835/11), para. 120.

¹² Lemmens, *supra* noot 6, p. 55. Cf. Populier, *supra* noot 9, p. 281 en J.W. Tucker, ‘No Hats in Court: Michigan’s Justifications for Free Exercise Indifference’, *University of Toledo Law Review* (2010), nr. 41, p. 1040.

recht enkel gerechtvaardigd indien noodzakelijk in een democratische samenleving met het oog op een legitieme doelstelling.

Ten eerste is de verplichte verwijdering van een religieus hoofddeksel op straffe van uitsluiting uit de rechtszaal niet gerelateerd aan het beoogde doel, met name een ordelijk verloop van de zitting. Daarentegen kan het contraproductief werken. Ten tweede is de maatregel disproportioneel. Op zijn minst zouden rechters eerst alternatieve, minder indringende maatregelen moeten overwegen.¹³ Ten derde is het risico op indirecte discriminatie groot. Enkel personen die hun geloofsovertuiging manifesteren middels het dragen van een hoofddeksel, kunnen geraakt worden door een dergelijke maatregel, terwijl religieuze kruisjes, armbanden, bidsnoeren, kapsels of hoofdsieraden bijvoorbeeld niet onder Artikel 759 Ger. W. vallen.¹⁴

2. Hoofddeksels in de rechtszaal: praktijk

2.1. Methodologie

Met behulp van SurveyMonkey® heeft het Centrum voor Mensenrechten een anonieme opiniepeiling afgenomen bij 255 Nederlandstalige en 263 Franstalige rechters in België. Zij vertegenwoordigden diverse jurisdicties, met name Rechtbank van Eerste Aanleg (225), Hof van Beroep (71), vredegerecht (71), politiegerecht (20), Arbeidsrechtbank (53), Arbeidshof (22), Raad van State (1), Rechtbank van Koophandel (53) en Hof van Cassatie (2).

De Nederlandstalige peiling liep van 1 januari tot 10 maart 2016, en de Franstalige van 1 februari tot 22 maart 2016. Hoewel de opiniepeiling zo wijd mogelijk werd verspreid,¹⁵ was het niet de bedoeling een representatief staal te bekomen voor statistische analyse. Daarentegen wensten wij louter een beeld te krijgen van de houding van rechters tegenover hoofddeksels in hun rechtszaal.

2.2. Resultaten

In dit artikel willen wij de aandacht vestigen op vijf bevindingen inzake de houding van de bevraagde rechters tegenover hoofddeksels in de rechtszaal.

Een eerste vaststelling is dat de meeste rechters Artikel 759 Ger. W. nog nooit hebben toegepast. Slechts 23,5% van de Nederlandstalige en 38% van de Franstalige respondenten (in absolute cijfers respectievelijk 60 en 100 rechters) hebben dit reeds gedaan. Bovendien hebben in totaal slechts 5% van de Nederlandstalige en 8% van de Franstalige respondenten reeds verzocht om een religieus hoofddeksel af te nemen.

¹³ In Georgia (VS) bijvoorbeeld zijn religieuze hoofddeksels toegelaten en kan de drager bij een controle vragen dat een agent van hetzelfde geslacht dit in een privéruimte doet. Tucker, *supra* noot 12, p. 1061-1062.

¹⁴ Lemmens, *supra* noot 6, p. 57.

¹⁵ Via mailinglijsten.

Ten tweede zijn veel rechters zich bewust van de ratio legis van Artikel 759 Ger. W., zodat zij zich enkel (zouden) beroepen op de bepaling (of de sociale conventie) indien iemand zich misdraagt. Het vaakst aangehaalde voorbeeld is de onbeleefde man met een pet.

Ten derde vinden veel respondenten dat religieuze en niet-religieuze hoofddeksels niet gelijk behandeld mogen worden. Onder de rechters die Artikel 759 Ger. W. reeds hebben toegepast, deed 80% van de Nederlandstalige en 79% van de Franstalige respondenten dit enkel ten aanzien van niet-religieuze hoofddeksels. Bovendien, toen werd gepeild naar hun hypothetische reactie indien zij met een welbepaald hoofddeksel geconfronteerd zouden worden, antwoordde 41% van de Nederlandstalige en 55,5% van de Franstalige respondenten dat zij enkel de verwijdering van een niet-religieus hoofddeksel zouden vragen, en nooit van een religieus hoofddeksel. Twee rechters verantwoordden dit als volgt.

Ik verwacht van het publiek dat men mijn zitting niet verstoort, zo niet vraag ik aan personen om weg te gaan. Gelet op het gemiddelde niveau van verfijning van het publiek, ga ik niet beginnen met hen commentaar te geven. Ik verwacht daarentegen wel van de verdachte dat hij zijn pet afneemt wanneer hij voor mij verschijnt. Men moet deze elementaire opvoedingsregel in herinnering brengen. Ik vraag niet aan een vrouw die op een normale wijze gesluierd is om haar hoofddoek af te nemen aangezien ik dit niet respectloos acht ten aanzien van mij.¹⁶

Het afzetten van een (gewone) pet of muts is een teken van beleefdheid en mag van iedereen verwacht worden. De andere hoofddeksels zijn een element van de identiteit van de persoon en is voor de partij of toehoorder wat mij betreft geoorloofd, indien de controle van de identiteit mogelijk blijft en de veiligheid gewaarborgd is.

Desalniettemin menen sommige rechters dat religieuze en niet-religieuze hoofddeksels gelijk moeten worden behandeld, ofwel door beide te verbieden (10% van de Nederlandstalige en 25% van de Franstalige respondenten) ofwel door beide toe te laten (18% van de Nederlandstalige en 9,5% van de Franstalige respondenten). Ter rechtvaardiging stellen zij, onder meer, dat beide types hoofddeksels gelijkaardig zijn, dat het moeilijk of zelfs onmogelijk is religieuze hoofddeksels te onderscheiden van niet-religieuze, dat zij de reacties van aanwezigen of van de pers vrezen, of dat het principe van scheiding van Kerk en Staat dit vereist.

Ten vierde en bijzonder frappant is dat een aantal rechters die religieuze hoofddeksels (zouden) verbieden een onderscheid maken naargelang de geloofsovertuiging in het geding, ten nadele van de Islamitische hoofddoek. Zo blijkt dat 2,4% van de Nederlandstalige en 7,4% van de Franstalige rechters een moslimvrouw zouden vragen haar hoofddoek te verwijderen, maar een katholieke zuster met hoofddoek ongemoeid zouden laten. Bovendien gaven 3 Nederlandstalige en 4 Franstalige respondenten aan dat zij *enkel en alleen* Islamitische hoofddoeken (zouden) verbieden, en alle andere religieuze hoofddeksels gedogen. Uit hun individuele toelichting blijkt “woede” ten aanzien van Islamitische hoofddoeken, de overtuiging dat moslimvrouwen verplicht worden een hoofddoek te

¹⁶ Vrije vertaling uit het Frans.

dragen en een gevoel dat zij iets willen verbergen. Ook andere respondenten lijken dergelijke gedachtegang trouwens genegen, zoals blijkt uit reacties waarin zij beweren dat moslims niet multireligieus ingesteld zijn, dat zij zichzelf boven de wet willen plaatsen of dat “hetgeen men vereist van mannen die een pet dragen (deze af te nemen uit respect) durft men niet te vragen aan een moslim: langzamerhand geven we ons over aan de invasie ...”.¹⁷

Ten vijfde gaf een groot aantal respondenten aan dat zij duidelijkere richtlijnen wensen om een niet consistente toepassing in de praktijk te vermijden en om te voorkomen dat rechters zelf moeten beslissen of een hoofddeksel al dan niet religieus is. Sommigen vinden de bepaling zelfs zo archaïsch dat zij oproepen tot het opheffen ervan of minstens tot het schrappen van de woorden “met ongedekten hoofde”.

3. Hoofddoekenverboden als norm?

Het verbieden van Islamitische hoofddoeken in de rechtszaal moet gesitueerd worden in de ruimere Belgische context waarin almaar vaker verboden op religieuze tekens¹⁸ verschijnen, die hoofdzakelijk de Islamitische hoofddoek treffen. Zo wordt de hoofddoek geleidelijk gedenormaliseerd, in die mate dat er steeds een reëel risico bestaat, in eender welke situatie, dat de toelaatbaarheid van de hoofddoek (met succes) in vraag wordt gesteld.

3.1. Onderwijs

De meeste basis- en middelbare scholen in België verbieden religieuze tekens. Het Vlaamse Gemeenschapsonderwijs (GO!) hanteert een algemeen verbod dat geldt voor leerlingen en leerkrachten, met uitzondering van godsdienstleerkrachten. In het vrij onderwijs wordt de beslissing overgelaten aan de individuele schooldirecties, hetgeen in de praktijk echter betekent dat veel scholen een verbod hanteren. In Franstalig België ligt de keuze voor zowel publiek als vrij onderwijs bij de schooldirecties, en *de facto* betekent dit opnieuw dat in de meeste scholen een verbod geldt.¹⁹ Ook in het hoger en volwassenenonderwijs staat het dragen van religieuze tekens meer en meer ter discussie.²⁰

Ter rechtvaardiging beroept men zich vaak op de vereiste neutraliteit in openbare dienstverlening, de noodzaak leerlingen te beschermen tegen ongeoorloofde druk, en het bestendigen van diversiteit in het onderwijs (aangezien men vreest leerlingen aan te trekken uit scholen waar religieuze tekens verboden zijn).

¹⁷ Vrije vertaling uit het Frans.

¹⁸ ‘Religieuze tekens’ omvat religieuze kledij en religieuze symbolen.

¹⁹ www.sudinfo.be/1366596/article/2015-09-01/port-du-voile-pas-plus-de-10-des-ecoles-ne-l-autorisent.

²⁰ www.diversite.be/port-des-signes-religieux-dans-lenseignement-superieur-et-dans-lenseignement-de-promotion-sociale.

In 2014 oordeelde de Raad van State nochtans dat het verbod op religieuze tekens in bepaalde gemeenschapsscholen in navolging van het algemeen verbod van GO! niet verenigbaar is met het recht op godsdienstvrijheid, omdat zo de toegang wordt ontzegd aan leerlingen *“om de enkele reden dat zij een fundamenteel recht uitoefenen, zonder dat in hunnen hoofde adequaat is aangetoond dat die uitoefening een verstoring oplevert voor de openbare orde of een gevaar voor de rechten en vrijheden van anderen.”*²¹ GO! heeft het beleid echter niet aangepast, en de meeste scholen houden hun verbod in stand.

3.2. Werkplaats

Er geldt geen algemeen verbod op religieuze tekens op de werkvloer in de publieke sector, maar elke overheid is vrij een verbod in te voeren. Zo hebben verschillende gemeenten dit reeds gedaan.²² Voorstellen voor een verbod voor het personeel van het Vlaamse²³ en het federaal parlement²⁴ ingediend door leden van de meerderheidspartijen²⁵ waren tot nu toe niet succesvol.

Ook in de privésector kan religieuze kledij verboden worden.²⁶ Zo gaf de balie van Brussel geen toelating aan een candidate advocaat-stagiair met een hijab om de eed af te leggen,²⁷ en werd de overeenkomst van een werkneemster niet hernieuwd omdat zij weigerde een nieuw arbeidsreglement na te leven dat haar verbood een hijab te dragen in de winkel.²⁸

Ter verdediging van een verbod refereren werkgevers vaak naar het neutraliteitsprincipe, het ‘bedrijfsimago’, veiligheid en hygiëne.

3.3. Gebruik van goederen en diensten

Soms wordt zelfs de toegang tot bepaalde goederen en diensten ontzegd aan vrouwen louter en alleen omdat zij hun (Islamitisch) geloof manifesteren middels hun kledingstijl. Er zijn gevallen bekend

²¹ Raad van State, 14 okt. 2014, 228.752, § 53. Voor een analyse, zie Y. Benfquih en S. Ouald Chaib, ‘Religious Signs in Public Schools: Belgian Council of State Shows Judicial Bravery’, Strasbourg Observers, 4 november 2014, <http://strasbourgobservers.com/2014/11/04/religious-signs-in-public-schools-belgian-council-of-state-shows-judicial-bravery>.

²² Voorbeelden zijn Antwerpen, Sint-Niklaas, Lier, Lokeren en Ninove. De Stad Gent trok een verbod in nadat een burgerinitiatief 10.000 handtekeningen verzamelde.

²³ <http://www.knack.be/nieuws/belgie/hoofddoekenverbod-voor-ambtenaren-sneuveld-in-vlaams-parlement/article-normal-96201.html> (voor alle Vlaamse ambtenaren).

²⁴ Kamer van Volksvertegenwoordigers, Sessie 54 (2014-2015), wetsvoorstellen 54K1846 en 54K0084 (alle federale ambtenaren), 54K0081 (leden van verkiezingsbureaus), 54K1844 en 54K1845 (leden van het parlement bij het uitoefenen van respectievelijk parlementaire en representatieve taken).

²⁵ Voorstellen van oppositieleden, Vlaams Belang in het bijzonder, niet inbegrepen.

²⁶ In 2015 ontving Unia 27 klachten over verboden op Islamitische hoofddoeken op het werk. In 2016 waren dat er al 35. (Ongepubliceerde data beschikbaar bij Unia). Zie ook Amnesty International, Choice and Prejudice: Discrimination against Muslims in Europe, 2012, www.amnesty.eu/content/assets/REPORT.pdf.

²⁷ www.rtf.be/info/regions/detail_pas-de-foulard-sur-la-toge?id=5359393.

²⁸ <http://unia.be/nl/artikels/dossier-hema-beeindigen-van-arbeidsrelatie-omwille-van-de-hoofddoek-is-discriminatie-op-grond-van-geloof>.

waarin zij geen toegang kregen tot een ijssalon, het terras van een restaurant en een fitness.²⁹ Als reden wordt veelal verwezen naar veiligheid, hygiëne of onverenigbaarheid met de atmosfeer van een zaak. Zij ervaren ook moeilijkheden op de woningmarkt.³⁰

4. Hoofddoekdraagster als paria

Islamofobie in Europa en daarbuiten neemt toe³¹ en lijkt met het viseren van de Islamitische hoofddoek een schijnbaar legitieme uitlaatklep gevonden te hebben. De boodschap die de alomtegenwoordige hoofddoekverboden en het heersende discours van politici en overheidsactoren uitsturen, is dat het niet verkeerd is om moslimvrouwen uit te sluiten.

Bovendien blijkt uit de rechtspraak dat dergelijke discriminatie rechterlijke toetsing kan doorstaan. Soms hebben rechtbanken discriminatie vastgesteld,³² maar andere keren werd een verbod als legitiem beschouwd.³³ Vaak wordt daarbij gesteund op het neutraliteitsprincipe, zowel in de publieke als private sector.³⁴ Tekenend is dat de tot op heden belangrijkste rechterlijke uitspraak, met name het arrest van de Raad van State waarin discriminatie werd vastgesteld naar aanleiding van het verbod in Vlaamse gemeenschapsscholen, niet heeft geleid tot een beleidswijziging bij GO!. Een dergelijke flagrante miskenning van een arrest is uitzonderlijk, en een mogelijke verklaring lijkt de heersende publieke opinie te zijn volgens dewelke hoofddoekverboden niet discriminerend zijn en dus oké.

Kortom, vrouwen met een Islamitische hoofddoek moeten in België het hoofd bieden aan een klimaat van vervolging. Zelfs de toegang tot de rechtszaal, één van de fundamenteën van onze democratie, kan aan hen worden ontzegd. Hoog tijd voor het Europees Hof om orde op zaken te stellen.

²⁹ Gent, 8 okt. 2015, nr. 2014/RK/173; Rb. Brussel, 22 dec. 2009; Rb. Huy, 26 mei 2010, nr. 09/928/B; <http://unia.be/nl/rechtspraak-alternatieven/onderhandelde-oplossingen/toegang-tot-een-fitnesszaal-geweigerd-voor-vrouwen-met-een-hoofddoek>.

³⁰ Rb. Dendermonde, 14 februari 2011.

³¹ Zie ook de verklaring van de voormalige Commissaris voor Mensenrechten van de Raad van Europa, www.coe.int/t/commissioner/source/prems/HR-Europe-no-grounds-complacency_en.pdf.

³² Rb. Brussel 22 dec. 2009 (toegang tot een terras); Rb. Brussel 25 jan. 2011, (toegang tot een bowlingzaal). Alle zaken zijn raadpleegbaar op www.unia.be.

³³ Brussel 8 sep. 2015; Rb. Veurne 2 jul. 2014 (later vernietigd door Gent 8 okt. 2015). Alle zaken zijn raadpleegbaar op www.unia.be.

³⁴ Een verbod is bijvoorbeeld legitiem wanneer er een uitdrukkelijk 'neutraliteitsbeleid of -charter' is. Arbeidshof Brussel 15 jan. 2008; Arbeidshof Antwerpen, 23 dec. 2011 (deze zaak ging later naar het Hof van Cassatie, die een prejudiciële vraag stelde aan het Hof van Justitie van de EU (*Achbita* zaak)); Arbeidsrb. Tongeren 2 jan. 2013; Arbeidsrb. Brussel, 18 mei 2015. Alle zaken zijn raadpleegbaar op www.unia.be.